

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990

Bloem, F.

Citation

Bloem, F. (2010, June 10). *Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Conclusie

Toen het stof van de revoluties was neergedaald, bleek het politieke lot van de Tsjechische en Oost-Duitse dissidenten als dag en nacht van elkaar te verschillen. Een aantal van de laatsten zou, uitgewaaierd over diverse partijen, toch een plek in de Duitse politiek vinden, maar hun soortelijk gewicht was een stuk lager dan dat van hun Tsjechische tegenhangers, die tal van belangrijke functies in handen kregen. De carrièregang van dissident naar president, niet ongebruikelijk in het Midden-Europa van 1989, was voor Oost-Duitsers niet weggelegd. Het lijkt een passend slot voor de vaak als buitenbeentje beschouwde DDR-oppositie. Vast overtuigd van de noodzaak een zelfstandige Oost-Duitse staat te behouden, had zij de bevolking dusdanig van zich vervreemd dat een electorale afstraffing het resultaat was. Een vergelijking van de debatten die de Oost-Duitse en Tsjechische dissidenten voerden, laat echter zien dat veel van de elementen die de aparte positie van de Oost-Duitse oppositiebewegingen zouden moeten verklaren –sympathieën voor een democratisch socialisme, een basisdemocratisch ethos dat hand in hand ging met een afkeer van traditionele partijpolitiek, beschavingskritische reserves bij de westerse consumptiemaatschappij– ook op het Tsjechische dissidente repertoire stonden, al hadden ze vaak wel een andere betekenis.

De droom van een democratisch socialisme leefde in Tsjechoslowakije ook na 1968 voort, zij het in de kleine kring van oudgedienden van de Praagse Lente. Voor veel van hen was het socialisme meer een kwestie van gewoonte dan van innerlijke overtuiging geworden, maar ook dan was het in hun belang voor de rehabilitatie van de Praagse Lente te vechten, want alleen zo hadden ze uitzicht op verlichting van de tegen hen afgekondigde sancties. Deze redelijk afgebakende groep was vaak al wat ouder en had dankzij haar organisatorische ervaring en buitenlandse contacten zeker in de eerste jaren grote invloed in *Charta 77*. Met de wind van de perestrojka in de rug probeerde zij de Tsjechische oppositie meer op het spoor van onderhandelingen met de KSČ te zetten, maar daarbij kreeg ze stevig tegenspel van de dissidenten die weinig trek meer hadden in nieuwe socialistische experimenten en zich inzetten voor de opbouw van een *civil society*. Ondanks de populariteit van hun icoon Alexander Dubček werden de hervormingsgezinde (ex-)communisten tijdens de revolutie op een zijpad gemanoeuvreerd door de OF-leiding en vervolgens genegeerd door de kiezers.

Leefde het socialisme in Tsjechoslowakije vooral voort in de vorm van een concrete groep ex-politici, in de DDR waren er, op de prominente uitzondering Havemann na, weinig voormalige SED-leden onder de dissidenten te vinden. Enkele oppositiegroepen waren marxistisch georiënteerd, maar het was vooral het socialisme als moreel gebod dat van grote invloed bleef en de groepen een gemeenschappelijke kader verschafte. Het ging daarbij niet om een doordacht politiek programma, maar om brede idealen als sociale rechtvaardigheid en internationale solidariteit, die zich uitten in belangstelling voor de marxistisch geïnspireerde bevrijdingstheologie, betrokkenheid met de Derde Wereld en enthousiasme voor de

perestrojka. Op de achtergrond speelden enkele door de SED uitgevante leerstellingen, zoals de door historische schuld bepaalde noodzaak van het socialisme en een clichématig beeld van de Bondsrepubliek, onbewust vaak een grote rol in het denken van de Oost-Duitse oppositie, al begonnen enkele dissidenten tegen het eind van de jaren tachtig deze vaak onuitgesproken vooronderstellingen ter discussie te stellen. De gemeenschappelijke taal van het vage, moralistisch geladen socialisme kon zo lang overeind blijven omdat uitgesproken critici van het SED-regime die er andere ideeën op na hielden, meestal niet in de Oost-Duitse oppositie maar in West-Duitsland belandden. Pas tijdens de tumultueuze gebeurtenissen van 1989, toen zich een kloof met een groot deel van de bevolking openbaarde en sommige groepen zich daar veel sneller dan anderen aan aanpasten, viel de consensus onder de Oost-Duitse oppositiegroepen uiteen.

In beide landen leefde er in de oppositiebeweging een sterk basisdemocratisch ethos, dat in de praktijk echter heel verschillend uitpakte. In Tsjechoslowakije was de oppositie zeer divers, maar dat stond samenwerking niet in de weg. De losse structuur van *Charta 77* was het logische gevolg van de forse onderlinge meningsverschillen, maar ze werd na verloop van tijd ook filosofisch gefundeerd door het ideaal van de parallelle polis, dat voorzag in de opbloei van een alternatief maatschappelijk leven, niet gereguleerd door de staat, maar ook niet door een dissident machtscentrum. Tegelijkertijd kende de Tsjechische oppositie wel degelijk een informele elite, bestaande uit mensen die elkaar vaak al lang kenden, aanzienlijke autoriteit genoten en in staat waren beslissingen te nemen, ook al ging dat geregeld met conflicten gepaard. Zulke netwerken zijn een belangrijke, vaak onderbelichte factor in het ontstaan van oppositiebewegingen. De diversiteit van *Charta* en van het alternatieve Tsjechische culturele leven zijn alleen te begrijpen tegen de achtergrond van vriendschappen en professionele contacten die teruggaan tot de jaren zestig. In de DDR waren de persoonlijke banden tussen de verschillende dissidente groepen veel zwakker ontwikkeld en dat was één van de oorzaken van de voor de Oost-Duitse oppositie typische versplintering. Die was ook een weerspiegeling van de decentrale structuur van de protestantse kerk. Veel oppositiegroepen waren op lokaal niveau begonnen als kerkelijke basisgroep en hoewel de kerkelijke verankering veel mogelijkheden voor contacten bood, stond zij uiteindelijk intensievere en expliciet politieke samenwerking in de weg. Er was bovendien door de aanhoudende emigratie en de afwezigheid van intellectuele zwaargewichten een gebrek aan personen die op basis van hun ervaring of maatschappelijke positie genoeg gezag hadden om de onderlinge meningsverschillen te overstijgen. Daar kwam tot slot bij dat veel Oost-Duitse oppositiegroepen zichzelf pas in een zeer laat stadium als zodanig gingen beschouwen. De meeste groepen begonnen als actiegroep met één specifiek thema en ontwikkelden pas geleidelijk bredere kritiek op de SED. Het ontbreken van deze bij de Tsjechen wel van begin af aan aanwezige politieke dimensie maakte het veel moeilijker activiteiten te coördineren.

Beschavingskritiek in de zin van een kritische reflectie op de industriële samenleving vormt een vaak onderbelicht bestanddeel van het dissidente discours. Van de Oost-Duitse dissidenten is het antiwesterse gedachtegoed breed uitgemeten, maar ook de Tsjechen hadden genoeg aanmerkingen op de westerse consumptiemaatschappij. De politieke consequenties

van deze beschavingskritiek waren niet eenduidig, ze omvatten zowel kritiek op als een voorzichtige verdediging van de socialistische utopie, en konden in het geval van de Tsjechen ook een nationale draai krijgen, waarbij de communisten verantwoordelijk werden gehouden voor het verval van de natie. Na de *Wende* hebben de Oost-Duitse politieke oppositiegroepen middels een nieuwe grondwet en de *Sozialcharta* tevergeefs geprobeerd bepaalde onderdelen van deze beschavingskritiek politiek vorm te geven. De Tsjechen hielden het meestal bij een intellectuele exercitie of een appèl aan het individuele geweten, die beiden niet serieus gekoppeld werden aan politieke voorstellen, ook niet tijdens de revolutie van 1989. De bittere ervaring van 1968 en de op legaliteit en continuïteit gerichte strategie van de Tsjechische dissidenten zorgden ervoor dat op het *moment suprême* de machtsvraag boven alles ging. Daarbij werd vastgehouden aan de bestaande politieke structuren, die van binnenuit gedemocratiseerd werden. Voor experimenten was weinig animo, laat staan voor hernieuwde utopische projecten.

De geschiedenis van de Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen is ook de geschiedenis van twee regimes die op verschillende wijze met hun legitimiteit worstelden. Beide probeerden zich met flinke investeringen in sociale voorzieningen en in consumptiegoederen van de loyaliteit van de bevolking te verzekeren, waarbij vooral de DDR te lijden had onder de onontkoombare vergelijking met de zo veel welvarender Bondsrepubliek. De DDR wist met haar zelfbeeld als socialistische vredesstaat nog steeds een snaar te raken, niet zozeer bij de brede bevolking, die gezien de massale uitstroom van 1989 andere prioriteiten had, maar wel bij kunstenaars, intellectuelen en studenten – maatschappelijke lagen die in Tsjechoslowakije juist een belangrijk reservoir voor de oppositie vormden. De opvolgers van Dubček bleven bij hun bewering dat de invasie in 1968 het land voor een contrarevolutie had behoed, maar vonden daarmee buiten een kleine kring van orthodoxe communisten weinig weerklank. De vervolging van grote delen van de maatschappelijke en culturele elite en de verdediging van de invasie van 1968 had het Husák-bewind uiterst kwetsbaar gemaakt voor het verwijt nationale belangen te verkwanselen. Hoewel verhitte nationalistische retoriek niet goed paste bij de doorgaans nuchtere toon van de Tsjechische dissidenten, wierpen zij zich wel op als de ware hoeders van de natie, een rol die juist in Tsjechië wel vaker door kunstenaars en intellectuelen was vervuld.

De nationale legitimiteit van de SED en de DDR was natuurlijk ook zwak, maar dat is pas heel laat een serieus thema in de Oost-Duitse oppositiegroepen geworden. Ook hier gold dat mensen die eenmaal tot het inzicht waren gekomen dat de DDR niet meer dan een marionettenstaat van de Sovjet-Unie was, zich stilhielden of hun biezen pakten. In een moeizaam, bewonderenswaardig denkproces dat in eigen kring veel weerstand opriep, begonnen sommige Oost-Duitse dissidenten te beseffen hoe weinig vanzelfsprekend de nationale identiteit van de DDR was. Maar ook zij konden zich geen Oost-Duitsland voorstellen dat op iets anders dan een specifieke politieke identiteit was gebaseerd.

In veel literatuur wordt het ontbreken van de nationale taal bij de DDR-oppositie vooral als een gemis in de strijd tegen het regime gezien, maar minstens zo belangrijk was de rol die zij had kunnen spelen in het tot elkaar brengen van de verschillende dissidente

groepen. De Tsjechische oppositie bestond niet uit hartstochtelijke nationalistes, maar het nationale kader vormde wel een brug tussen de verschillende generaties en politieke stromingen. Zo konden zij, bij alle verschillen, toch het gevoel ontwikkelen op een essentieel punt aan dezelfde kant te staan. De jongere Tsjechische dissidenten liepen niet meer warm voor doorwrochte analyses over de mensenrechtensituatie of uitvoerige beschouwingen over de Praagse Lente, maar ze maakten wel gebruik van nationale symbolen en drongen aan op het vertrek van de sovjettroepen. Het nationale perspectief zorgde er ook voor dat de activiteiten van de oppositiegroepen bijna vanzelfsprekend op de eigen, binnenlandse problemen waren gericht en niet, zoals in de DDR meer gebeurde, op internationale thema's.

Een vergelijking van de Oost-Duitse en Tsjechische dissidente debatten laat zien dat het zoeken naar legitimiteit niet alleen draaide om het bekritisieren van de communisten, maar ook om het vinden van argumenten, formuleringen en acties die voor potentiële bondgenoten acceptabel waren. De Tsjechen verstonden deze kunst beter dan de Oost-Duitsers, maar werden geholpen door de impopulariteit en de zichtbaardere repressie van het Husák-regime, die het makkelijker maakten verschillende groepen op één lijn te krijgen en de onderlinge tolerantie vergrootten. Zo konden er allemaal dissidente verhalen naast elkaar bestaan, verhalen waarin het om weemoed naar de Eerste Republiek, treurnis om de Praagse Lente of religieuze vrijheid kon gaan en die losjes verbonden waren door het overkoepelende mensenrechtenthema. Tussen de Oost-Duitse oppositiegroepen bestonden geen grote ideologische verschillen, ter rechtvaardiging van hun bestaan beriepen ze zich allemaal in meer of mindere mate op idealen die door de SED zelf werden uitgedragen. De chronische onenigheid had vaak te maken met tactische zaken, zoals de vraag wat voor houding er tegenover de SED, westerse journalisten, *Ausreiser*-groepen en betuttelende kerkelijke functionarissen moest worden ingenomen. Zelfs de hevige Oost-Duitse debatten over mensenrechten draaiden niet alleen om de inhoudelijke merites van deze rechten, maar om de vraag of het actief opeisen ervan door westerse partijen misbruikt kon worden.

De Duitse deling heeft zeker haar invloed op samenstelling en denken van de DDR-oppositie gehad. De voorstanders van mensenrechtenactivisme bleven in de minderheid en ook zij worstelden met de vraag wat ze van de vrijheid om te reizen moesten vinden. Toch begaven ook de Oost-Duitse dissidenten zich uiteindelijk op het *civil society*-pad dat andere oppositiebewegingen in Midden-Europa al hadden gebaad. Was Robert Havemann nog sterk op de 'grote' politiek gericht, zijn erfgenamen staken hun energie in maatschappelijke mobilisatie van onderop, die geleidelijk niet meer als een middel, maar als een doel op zich werd beschouwd. De socialistisch getinte overtuigingen van veel Oost-Duitse dissidenten en het *civil society*-gedachtegoed van de Midden-Europese oppositiebewegingen worden vaak tegen elkaar afgezet, alsof ze onverenigbaar zouden zijn. Beide konden echter goed samengaan, zoals bleek bij de Tsjechische hervormingsgezinde communisten, die zich inzetten voor het programma van de parallelle polis zonder daar hun socialistische overtuigingen voor op te geven. In de DDR was deze combinatie minder goed zichtbaar omdat theoretici van het *civil society*-gedachtegoed er dungezaaid waren, maar uitgaande van de bescherming die de protestantse kerk bood en voortbouwend op de ervaringen van

andere Midden-Europese oppositiebewegingen, slaagden de Oost-Duitse dissidenten er steeds beter in een alternatief maatschappelijk circuit op te zetten met eigen ontmoetingsplaatsen en communicatiemiddelen. Geweldloosheid, nadruk op legaliteit en een bewuste keuze voor openbaarheid groeiden ook hier uit tot bepalende principes. Anders dan het cliché wil, blonken deze Duitsers niet uit in de theorie, maar in de praktijk.

Bij elke revolutie sneuvelen de nodige illusies. Veel dissidenten betreurden het uiteenvallen van de Tsjechoslowaakse staat, die het communistisch regime amper drie jaar overleefde. Uit de *underground* afkomstige schrijvers en kunstenaars ontdekten dat het dictaat van de markt een waardige opvolger van de censuur kan zijn. De ook door sommige westerse commentaren gedeelde verwachting dat de politiek in Midden-Europa het terrein zou worden van laagdrempelige, dynamische burgerbewegingen, die misschien wel een impuls zouden geven aan de logge, stroperige partijdemocratie in het Westen, is niet bewaarheid. Na een onstuimig begin met een kolkend *Občanské Fórum* en een president die even als een ware filosoof-koning leek te regeren, ontwikkelde zich in Tsjechië al snel een partijensysteem dat niet fundamenteel verschilt van het Westerse model. Maar dit zijn slechts kanttekeningen bij wat voor de meeste Tsjechische dissidenten een nooit gedacht succes is: met de communisten zijn ook de sovjettroepen vertrokken, de in talloze *Charta*-documenten aangehaalde mensenrechten zijn in ere hersteld en er is een einde gekomen aan de onderdrukking en taboeïsering van een belangrijk deel van de eigen cultuur en geschiedenis.

Voor de Oost-Duitse dissidenten is de erfenis van 1989 dubbelzinniger. Bij herdenkingen worden ze geregeld geëerd als grondleggers van een nieuwe traditie van burgerlijk protest en *Zivilcourage*, maar de staat die zij wilden hervormen, bestaat niet meer. Het oorspronkelijk door vrijwel alle oppositiebewegingen gedeelde doel van een democratische Oost-Duitse staat die een links, milieubewust en minder op de markt georiënteerd alternatief voor West-Duitsland moest bieden, is op niets uitgelopen. Dit gegeven is voor de een moeilijker te verteren dan voor de ander, maar weegt voor de Oost-Duitsers zeker zwaarder dan voor de Tsjechen, waar van de dissidenten slechts de voorstanders van een hernieuwde Praagse Lente en een enkele trotskist diep moesten ademhalen bij de triomfantelijke terugkeer van de kapitalistische markteconomie. Tegenover het verlies van de 'derde weg' staat het besef dat de revolutie gezorgd heeft voor rechtstatelijkheid, democratisering en politieke burgerrechten, zaken waar de Oost-Duitse politiek alternatieve groepen zich in toenemende mate voor waren gaan inzetten. Bovendien kan voor veel van de vroegere speerpunten ook in het verenigde Duitsland worden gevochten, en zelfs met succes. Het water in de Pleiße, het riviertje dat in 1988 nog symbolisch ten grave werd gedragen, is vandaag schoner dan het in de DDR ooit geweest is.